

NALAZ RIMSKOG NATPISA NA CASKI KOD NOVALJE NA OTOKU PAGU

Na današnjoj Caski¹⁾, gdje Županič lokalizira od Plinija spomenuto rimsko naselje Cissu (Gissa)²⁾, nalaze se na širokom području preko pola kvadratnog kilometra brojni nalazi rimskog naselja. Ostaci zidova nalazili su se i još se danas nalaze na širokom području Caskina polja; zapadno od *Blata* do Lešandrovica³⁾, istočno od Lešandrovica, osobito na Anđelki, pa sve do Košljuna⁴⁾, gdje se nalaze ostaci zidova velike mnogokutne rimske utvrde. Tlocrt te utvrde graditelji su prilagodili tlu brežuljka, na kojem se utvrda nalazila. Južno od Košljuna, osobito pod brežuljkom Sv. Jure, na kojemu su ostaci akropole — gradske utvrde, našlo se nekoliko rimskih grobova. Iza današnjeg naselja Caske nad Kutom preko Klopotnice nalaze se ostaci kule i drugih dijelova gradskih bedema. Pod Kutom na obali morskoj i u samom moru nalaze se ostaci ogromnih bedema obrambene arhitekture i podzemnog tunela, koji je vjerojatno povezivao rimski kastrum sa okolinom. Kastrum se protezao zapadno pod Kutom do Zrća. Na tom se području još danas vide na dnu mora njegovi tragovi. Jugozapadno od Zrća nalaze se ostaci akvadukta, po kojemu je od izvora vode kod Kolana tekla pitka

¹⁾ Ne upuštajući se u etimološku problematiku u vezi nazivanja Časka mjesto Caska, kako to sve češće susrećemo u naučnoj literaturi, mislimo, iako se ona tako mogla nazivati u staro-hrvatsko doba, da se ona tako danas ne zove. Novaljci, kojima je Caska najbliža i njihova je baština, govoreći čistom čakavštinom, kažu *Caska*. Isto tako kao Novaljci nazivaju je i Palčići, koji su podrijetlom iz grada Paga, a naselili su se na Caski, pošto su glavni dio Caske kupili od rapskih feudalaca. U starijim zemljišnim mapama nalazimo sačuvan naziv *Zasca*. Tu slovo *z* dolazi mjesto *c*, a *c* mjesto *k*, jer su mape pisane talijanskim jezikom. Časka ne kažu niti Pažani, koji inače u svom lokalnom govoru mijenjaju *c* i *s* u *č* i *š*. Isto tako i Barbačani, koji žive u Caskinoj drazi, ne izgovaraju niti čisto *Caska* niti *Časka*, nego izgovorom, za koji ne poznajemo pisanih znakova, a odgovaralo bi otprilike izgovoru *Cuaska*.

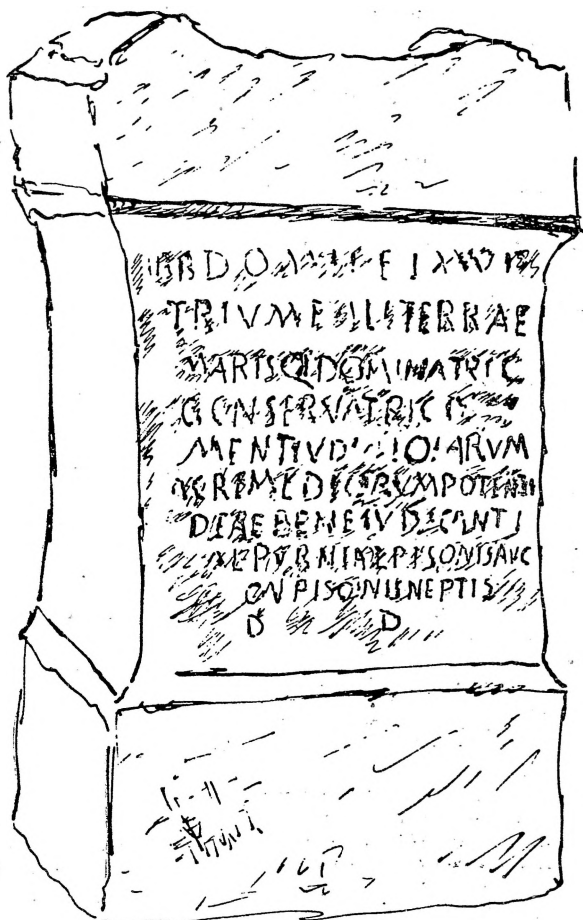
²⁾ Županič N., *Istorijsko-geografsko istraživanje liburnsko-istariskog ostrva Cissa i značenje ovog geografskog imena*, Istorijski časopis Istoriskog instituta S A N knj. III, str. 233, Beograd.

³⁾ Na *Lešandrovici* je nađeno u trećem deceniju dvadesetog stoljeća pri krčenju oranice za vinograde mnogo ostataka temelja arhitekture i odvodnih kanala, koji su iz rimskog razdoblja. Naziv je star te vjerojatno vuče vezu još iz rimskih vremena od imena Alexander. U novaljskom polju ima i drugih naziva, kojima je korijen rimski.

⁴⁾ Naziv Košljun izvodimo iz naziva rimskog *castrum-a*. Na sjevernom dijelu otoka Paga nalaze se ostaci velikog kastruma u moru na Caski, malenog lučkog kastruma na području današnje Novalje. Vjerojatno je u Srednjem vijeku poprimljen naziv *castrum* za sve utvrde, koje su se bile sačuvale u ostacima iz rimskih vremena. Ostataka rimskih utvrđenja ima mnogo i na više mjesta na sjevernom dijelu otoka Paga, kojima se je još danas sačuvao naziv u domaćem govoru *Košljun* ili *Košljen*.

voda u rimsku Cissu. Temelji ranosrednjovjekovne crkvice sv. Ante kao i temelji današnjih kuća i štala na Caski nalaze se nad zidovima ostataka rimske arhitekture. Ispod *Palčičevih kuća* na morskom žalu vide se ostaci rimske arhitekture, kojih je nekada bilo mnogo više⁵⁾. Ispod puta, koji vodi iz Novalje u Casku, pedesatak metara zapadno od sjevernih Palčičevih kuća, strše ostaci neke kuće iz zemlje t. zv. *Polačine*. Tu, nešto zapadnije od Polačine, stršilo je pred 80 godina iz zemlje više ostataka rimskih kuća, oko kojih su ležale hrpe kamenja, po kojima se još danas to mjesto zove *Gramaće*.

Ujesen 1955., kad se na Gramaćama krčila za vinograd oranica d-ra Roberta Palčića, našlo se mnogo hrbina rimskog suda, tegula i

Crt. 1. Posvetna ara nađena na Caski.

⁵⁾ Sabljar Mijat, *Bag—Pag, rukopis iz 1840 god.*, koji se čuva u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu; Szabo Đuro, *Otok i naselje Pag, rukopis iz 1930. god.*, koji se čuva u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu.

opeka. Cijeli onaj teren ima pod površinom zemlje mnogo ostataka živih zidova. Sredinom oranice, gdje se još nije prokrčio teren, vide se u smjeru istok—zapad ostaci nekog platoa dugog preko 12 m, širokog 3 m. Plato je od tvrde žbuke, koja nalikuje na podlogu mozaičnih podnica. Od mozaika se nije sačuvalo nikakva traga. Nedaleko tog platoa nalazi se 15 cm pod površinom zemlje u smjeru jug-sever neka podnica, koja je izrađena malim opekama u ornamentu ribljih kostiju. Po pričanju ljudi toga kraja na tom se mjestu pretpostavlja prostorija sa svodovima. Vjerojatno je tu bila neka grobnica ili supstrukcija neke zgrade. Supstrukcija sa svodovima je inače već nekoliko puta nađeno na Caski. U hrpi kamenja, koje je izvađeno iz zemlje za vrijeme krčenja

Sl. 1. Posvetna ara nađena na Caski kod Novalje na otoku Pagu.

oranice na Gramačama, našlo se mnogo hrbina rimskog zemljanog suđa, zidnih i malih podnih opeka. Među malim opekama nađena su tri komadića, na kojima je otisnut pečat jedne te iste tvornice (*crtež 1*). Inače se često nalazi taj pečat rimske tvornice za vrijeme različitih radova na području Caske. Materijal te opeke dobre je kvalitete, a slova pečata su plastična, klasično stilizirana i odlikuju se neobičnom ljepotom. Najvredniji nalaz, koji su radnici našli, dok su krčili spomenutu oranicu, rimska je ara s natpisom, koja je bila ugrađena u zidu. Osim kamenog bloka are tu se je našlo nekoliko manjih, ali precizno klesanih kamenih blokova bez ikakvih profilacija. Priča se, da je dolje na mjestu nalaza are ostao još jedan tako veliki kameni blok kao i sama ara, na kojemu bi se mogao očekivati natpis⁶). Danas se ara nalazi potpuno nezaštićena ispod puta na kraju oranice, te će je, ako se ne zaštititi, stići ista sudbina, koja je stigla sve one brojne nalaze nađene na Caski, koji su ili uništeni ili im se potpuno zameo trag.⁷)

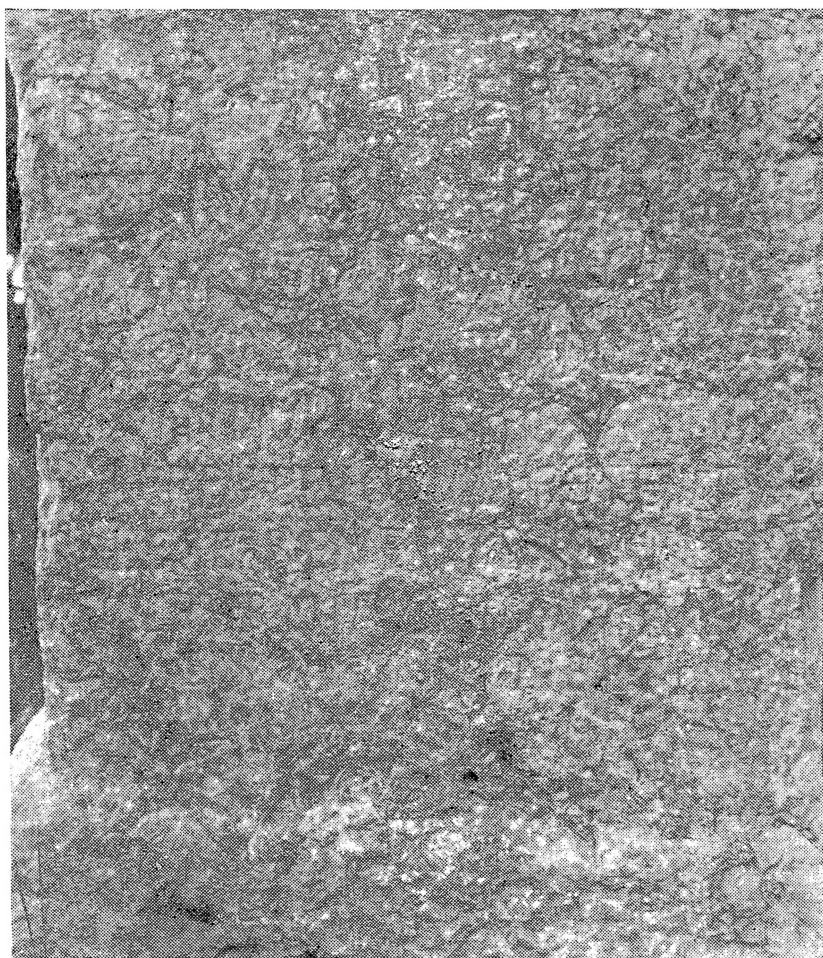
Ara je potpuno cijela (*sl. 1*). Površina joj je mnogo oštećena, osobito prednja strana, gdje se nalazi natpis, tako, da su neka slova potpuno nestala (*sl. 2 i crtež 2*). Najviše je pogodovalo propadanju površine are, što je ona od vapnenaste breče, koja propada, osobito na površini, po svojim vezivnim venama, ako je izložena atmosferilijama. Sada je ona izložena suncu, kiši i posolici za vrijeme bure, koja brzo razara površinu kamena, osobito breče. Već je netko poslije nalaza strugao zašiljenim željezom po duktusu slova, da bi ih lakše čitao, te je time još više otežano čitanje već mnogo oštećenih slova. Ara je duga 0,68 m, visoka 1,22 m, a debela 0,48 m. U gornjem su dijelu slova visoka 4 cm. Prema donjem dijelu natpisa slova opadaju veličinom, tako da su u posljednjem retku visoka 3 cm. Slova su isklesana karakterom kapitale, ali nemaju strogo stiliziranu pravilnost spomenične kvadratne kapitale. U duktusu im se očituje jedna nepravilnost, ali i jedna izvjesna sloboda pisma akata. Tu nam karakterističnost najbolje pokazuje slovo *m*. Natpis se

⁶) Da ara nije bila prilikom vađenja iz zemlje polomljena i bačena na morsku obalu ispod oranice, kao što je bio bačen sav materijal, koji je iskopan na Gramačama, treba zahvaliti Rinku Palčiću, koji je nadzirao posao krčenja i neoštećenu aru premjestio na rub oranice.

⁷) Kameni blok za Kalpurnijinu posvetnu aru izvađen je u rimskom kamenolomu ružičaste breče od vapnenca, koji se još danas nalazi u Koludračkim njivama putem Luna sa sjeverne strane Novalje. Do nedavno je bio taj kamenolom gotovo u svom prvobitnom stanju — u situaciji nagle napuštenosti, kad se prestao vaditi kamen iz njega. Kamenolom je vrlo zanimljiv. Još se uz cestu kraj njega nalazi lijepo klesanih kamenih blokova, koji su bili već izrađeni za gradnju izvjesnih rimskih građevina. Takvih kamenih blokova od vapnenaste breče nalazimo uz ostatke rimske arhitekture u Novalji i na Caski. Osobito obrađene vapnenaste breče nalazimo kod ostataka spomenutih rimskih kastruma na Caski i u Novalji, te seoskih rimskih *villa*, kojih se ostaci nalaze osobito u novaljskome polju. Radi situacije naglog prekida iskoištavanja kamenoloma, on nam daje neposredni uvid u način vađenja i obradu kamena na kraju kasne antike, a u oči seobe naroda. Nažalost je kamenolom g. 1954. rovogradnjom kuće na njegovu najzanimljivijem središtu mnogo oštećen. Ne samo što je upropašten pregled situacije kamenoloma, nego su za gradnju kuće iskoristili kamene blokove, koji su pružali uvid u vađenje i obradu ružičaste breče, koja se u rimskoj arhitekturi na otoku Pagu upotrebljavala većinom za ukrase konstruktivnih česti unutrašnjosti arhitekture.

nalazi sprijeda na prednjem dijelu are, od kojega donosimo pregled samo sačuvanih slova:

1 B B DOM // ETMU /
2 TRIUMP /// TERRAE
3 M / RISQE DOMINATRIC /
4 CONSERV / TRICI
5 MENDIV / ME /// O /// ARUM
6 / ACRIME DIORUMPOTENTI
7 DEAE BENEIUDICANTI
8 ALPURNIA L PISONIS AUG F
9 /// G PISONI / NEPTIS
10 D D

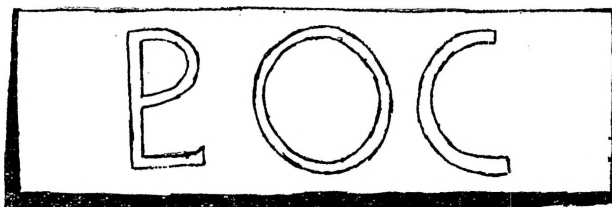

Sl. 2. Prednja strana posvetne are, na kojoj se nalaze ostaci natpisa.

Kako je natpis are mnogo oštećen, te nam ga ni crtež ni fotografija ne mogu potpuno jasno predočiti, donosimo iscrpan opis njegov, koji je potreban i zbog toga, što ara nije još zaštićena, te joj se može zamesti trag.

I. redak.

Prva su dva slova mnogo oštećena, ali se ipak mogu pročitati. Vjerojatno se ona odnose na epigrafsku kraticu *bonis bene*. Od *d*, *o* i prednjeg slova *m* naziru se jasni ostaci klesanja. Zatim slijedi prostor za dva slova, od kojih se ne vidi nikakav vidljiviji trag. Na mjestu prvog pretpostavljenog slova je okomita neodređena crta, na kojoj se ne vidi ni traga klesanja, te je slučajno mogla nastati. Istog je značaja i okomita crta na drugom mjestu pretpostavljenoga slova, samo što se oko te crte može nazirati vrlo nepravilno slovo *s*, koje kao prednja okomita crta nema nikakva traga klesanja. Od veznika *et* je donji dio *e* potpuno uništen. Od slijedećeg slova *m* i do njega slova *u* naziru se ostaci klesanja. Slijedećih slova, ako je i bilo, od njih se ništa ne nazire, jer je na tom mjestu oderana kamena površina. Na kraju bi bilo još mjesta za jedno slovo, ali se ne vide nikakvi tragovi klesanju, premda površina kamena nije potpuno oderana, da se slovo ne bi moglo vidjeti.

Crt. 2. Pečat rimske tvornice nađen na Caski.

Vjerojatno iza *dom* i *mu* nije bilo više od jednog slova. Možemo uzeti, da su to dvije epigrafske kratice, koje se mogu različito tumačiti. Ali, kako su one povezane veznikom *et* i kako su predmet posvete, onda imaju srodnu pojmovnu sadržinu, te ih možemo pročitati *domum et munimen* ili vjerojatnije *munumentum*. Prvi redak možemo po sačuvanim ostacima pročitati:

b(onis) b(ene) dom(um) et mu[n](umentum) ili mu[n](imen)

II. redak.

Prva je riječ mnogo oštećena, ali joj se prvi dio dosta dobro nazire. Iza slova *m* slijede jako oštećena slova, koja po vrlo neznatnim ostacima možemo nazreti: od slova *p* sačuvan je samo prednji dio, *l* i *e* se naziru samo po jačem oštećenju kamena na pretpostavljenim crtama slova. Slijedeća riječ, iako je oštećena, osobito u prednjim dijelovima prvih dvaju slova, ipak je čitljiva.

Kako znamo iz pregleda cijelog natpisa, da se radi o posveti božanstvu ženskoga roda, to drugi redak možemo čitati:

triump[hale] terrae

III. redak.

Prva je riječ vrlo problematična, jer su slova toliko oštećena, da ih je teško čitati. Ostali su samo vrlo isprekidani i istrošeni ostaci slova, tako da ih samo s nagađanjem možemo pročitati. To isto možemo reći i za *que*, s time da *u* uopće nije bilo uklesano, jer je ostatak uspravne crte od *e* odmah iza *q*. I slova slijedeće riječi su dosta oštećena, ali po preostalim ostacima njihovim ipak je možemo pročitati, osim njena posljednjeg slova, koje uopće nije bilo napisano.

Iz ostatka opisanoga trećeg retka možemo pročitati:

m[a]risq(u)e dominatric(i).

IV. redak.

Slova su cijelog retka vrlo oštećena, ali su se od njih sačuvali pojedinačni ostaci, po kojima su ona ipak čitljiva, osim slova, koje sljedi iza slova *v*, za koje ipak možemo po smislu uzeti, da je tu bilo slovo *a*. Na kraju retka ima mjesta još za nekoliko slova, kojih tu nije ni bilo, jer im tu nema nikakva traga, premda na tom mjestu nije mnogo oštećena kamena površina. U tom je retku samo jedna riječ:

conserv[a]trici

V. redak.

Taj je redak najviše oštećen, pa ga je već radi toga gotovo nemoguće pročitati. On sadržava vjerojatno i dosta skraćena, pa je tim više problematična vjerodostojnost čitanja. Iz pročitanih bi gornjeg dijela natpisa slijedio naziv božice, kojoj je ara posvećena, jer se u prethodnim recima spominju samo njene općenite karakteristike. O kojemu se to božanstvu radi, ostaje problematično, jer su neka slova potpuno uništena, a od nekih su sačuvani tek neznatni ostaci, po kojima ne možemo sa sigurnošću zaključiti neko općenito upotrebljavano ime božice. Vjerojatno se radi o imenu neke u samom kraju poštivane božice, kojoj je bila posvećena ara. Tih lokalno poštivanih božica bilo je toliko, da bismo joj ime sa sigurnošću mogli znati, samo kad bi natpis bio dobro sačuvan.

Po ostacima klesanja mogu se pročitati prva tri slova. Iza njih slijede četiri slova, koja je gotovo nemoguće pročitati, premda su se sačuvali neki ostaci. Od prvog je ostala jasnija prednja crta, dok mu je ostali dio potpuno uništen. Nagadajući više po ruiranosti kamena nego po tragu ostatka klesanja, prvo bi slovo moglo biti *d*. Od drugoga je slova preostao djelomični ostatak središnjeg dijela uspravne crte, te možemo nešto uvjerljivije uzeti, da je to slovo *i*. Ako je druga riječ zaista *divi*, onda je prva riječ skraćena *men*. Slijedeća riječ, koja bi nam objašnjavala, čega je božica čuvarica, kojoj je posvećena ara, mnogo je uništena. *To je najvažnija riječ u natpisu u vidu lokalnog značenja natpisa*. Ona je u prvom dijelu najviše uništena od svih riječi u natpisu. Iza druge riječi toga retka ima jedno duže ili dva kraća slova. Kako je na tom mjestu kamen mnogo uništen, ništa se od slova ne nazire, premda u gornjem dijelu pretpostavljenih slova nije kamen toliko ruiran, da se ne bi mogli nazirati ostaci slova. Prvo slovo, koje se nazire iza spomenute praznine, najvjerojatnije je slovo *m*, od kojeg se naziru neznatni tragovi. Iza njega slijedi mjesto za slovo, od kojega se nije ništa sačuvalo, jer je tu kamen mnogo oštećen. No ako je kamen propadao već po urezanim crtama slova, onda bi se po ostacima oštećenih crta moglo pročitati slovo *e*, jer osim udubina, koje odgovaraju tom slovu, nije ostala nikakva druga udubina. Zatim slijedi mjesto za dva slova, kojima se nije sačuvao nikakav trag. *O* je potpuno sačuvano u ostacima klesanja. Poslije slova *o* nazire se samo donji dio vodoravne crte, kojoj se jasno vidi donji završetak. Sudeći po ostatku i po poziciji svakako nekog slova, ovdje možemo pretpostaviti slova *p*, *r* ili *f*. Iza toga ostatka slijedi isto takav završetak donjeg dijela prve uspravne crte nekog slova, koji po ostatku može biti samo slovo *i*, ako ovaj ostatak nije dio nekog slova, kojemu bi prednji spomenuti ostatak bio prvi dio. U tom bi slučaju moglo biti samo slovo *m*. Ali na natpisu opisivane are ne svršavaju tako krajevi slova *m*, te se sigurno ne radi o slovu *m*. Kako nema iza toga okomitog posljednjeg ostatka slova nikakva daljnje traga slova, a kamena površina nije potpuno oštećena, to je najvjerojatnije taj posljednji ostatak uspravne crte ostatak slova *i*. Na kraju toga retka čita se *arum*. To je genitiv neke imenice u množini, koji bi se po ostacima prethodnog dijela riječi te po preostacima predhodnog dijela sadržaja natpisa najvjerojatnije odnosio na ime *otoka*, *otočja* ili na *stanovnike otoka*. Danas nam nije izravno poznato, kako se zvao cijeli otok Pag za vrijeme Rimljana. Kako se na njemu nalazilo najveće naselje *Cissa*, tako se mogao zvati i cijeli otok. Kao što se u rimska vremena sačuvao naziv *Cissa*, koji je svojim korijenskim karakteristikama prethistorijski naziv stare mediteranske rase prastanovnika otoka Paga, ako ne još iz doba

neolita, a to svakako iz brončanog doba, tako se u rimska vremena mogao sačuvati stariji naziv otoka Paga „Mentorides“, koji se spominje kod Pseudoskilaksa⁸⁾.

Koliko je god moguća iznesena pretpostavka za taj naziv i po ostacima slova i po sadržaju natpisa, ipak će ostati problematična, jer je dosta slova uništenih, a za slovo *d* uopće nema mjesta, gdje bi ga u natpisu trebalo očekivati, jedino ako shvatimo, da je on u natpisu bio namjerno izostavljen. Nije izuzetak na rimskim spomenicima, da se i unutar riječi izostavljaju slova.

Kao najuvjerljivija kombinacija čitanja bila bi ova:

men(ris) divi Me[nt]o[r]i(d)arum

VI. redak.

Koliko su god jasni ostaci slova toga retka, to je ipak problematičan njegov sadržaj. Prvo je slovo potpuno uništeno. Ono bi se lako odredilo prema ostalim

⁸⁾ Kod Plinija spomenuti naziv otoka i mjesta *Cissa* (*Gissa*) (*Plinii liber III, § 140; Edidit Carolus Mayhoff, Lipsiae MCMVI*). Županić potpuno određuje za otok Pag i mjesto Casku na istoimenom otoku (Županić, *bilješka 2*). Za skup otoka, među kojima je najveći otok Pag, dolazi naziv Mentorides (Μεντορίδης) u Pseudo—Skilakovu *Periplu*, kojemu se postanak danas sve više stavlja na kraj VI. st. pr. n. e. (Suić M., *Jadranska obala u Pseudo-Skilakovom Periplu, Rad J. A. Z. M. Knjiga 306: str. 166*). Oba naziva *Cissa* i Mentorides prethistorijskog su jezičnog korijena. Naziv *Cissa* nikako se ne može uklopiti u V. redak natpisa novo nađene are na Caski, gdje očekujemo ime genija mjesta, otoka ili otočja dotičnog kraja. Staro rimsko naselje *Cissa* nije preživjelo dalje od početka ranog Srednjeg vijeka — do dolaska Hrvata na otok Pag. Sudeći po nalazu brojnih ruševina kuća pri krčenju vinograda, osobito ostataka brojnih ruševina u moru, rimsko naselje *Cissa* na današnjoj Caski propalo je uslijed neke nagle katastrofe, najvjerojatnije od potresa u drugoj polovini IV st. Naziv *Cissa* za otok Pag prevladavao je sve do početka II. tisućljeća n. e. Otada je u pisanim izvorima počeo prevladavati naziv *Kessa*, koji se najvjerojatnije izgovarao *Keša*. — Danas nam nije poznata potpuno određena lokacija staro-hrvatske Keše, koja je sigurno bila na sjevernom dijelu otoka Paga, a najvjerojatnije na mjestu današnje Novalje. Za Mentorides nemamo nikakvih podataka, da se tako nazivao otok Pag u rimska vremena. Da li se naziv Mentorides sačuvao u današnjem nazivu Metajne — treće selo paških Barbata u caskinoj drazi — nije sigurno, ali je dosta uvjerljivo. Povezivati naziv sela Metajne s prethistorijskim nazivom Mentorides možemo iz arheološkog vida i ako uzmemo u obzir preoblikovanje prethistorijskog naziva u dugom razdoblju historijskog zbivanja. Na Metajni pod rubom kamenite grede iza sela bili su nađeni grobovi oblikovani sa škrljama, u kojima su kosturi bili položeni u ležećem stavu, a bili su obloženi s crvenom naslagom boje. To je do danas najstariji poznati način sahranjivanja mrtvaca na otoku Pagu. Taj bi način pokapanja mogli pripisati pripadnicima predindoevropske sredozemne rase neolitskog ili rano brončanog doba. Te grobove razlikujemo od načina pokapanja u skvrčenom položaju u kamene škrinje, koje su oblikovane s naturalnim kamenim škrljama. Na Pagu je nađeno dosta grobova s kosturima u skvrčenom položaju. Većinom su uništeni a spadaju, sudeći prema nekim nalazima, koji su u tim grobovima nađeni, u II. polovinu I. tisućljeća pr. n. e. Jak i nepresušivi izvor vode na Metajni bio je pogodan za postanak naselja, u bilo kojoj epohi ljudske djelatnosti na otoku Pagu. Inače taj je izvor garantirao neprekinitost naselja od prethistorije do dana današnjega.

Tumačiti postanak naziva Metajne od metaljka — metati (Skok P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, str. 72, Zagreb 1950.*) nema nikakve podloge. More sa svojom erozijom na našoj Jadranskoj obali nigdje ne nanosi — ne nameta — ne stvara teren, nego razara. Jedini nanos, što ga more nanaša je morski žal, koji valovi nanašaju na morsku obalu uz stanovite uvjete. Važnost žala za Metajninu dražicu i za samo mjesto Metajnu nije mogao nikada imati neko značenje, da bi se po njegovoj važnosti bilo nazvalo mjesto ili uvalica. Inače na Metajni nema nikakve veće količine žala na morskoj obali, jer ono, što jug nanese, to zapadni vjetar raznese. Stoga se i plaža Metajne, malog turističkog mjesta, nalazi tamo preko na rtiću izvan uvale Metajne.

slovima riječi, kad ne bi bilo problematike s ostalim slovima u toj istoj riječi. Po ostacima bez prvoga slova čitamo *-acrimē*. Prvo slovo bi moglo biti *l*, pa bi ta riječ bila *lacrimē*. Epigrafski bi na tom mjestu više odgovarala riječ *maximē*. Ali, kako prijeći u riječi preko slova *cr*, koja su tako jasna. U prilog *maximē* bi bio i završetak riječi bez *ae*, kako bi to trebalo biti, ako uzmemo riječ *lacrimae*. Možda je *i* na tom mjestu namjerno izostavljeno *a* ispred *e*. U drugoj riječi, sudeći po ostacima slova, možemo uvjerljivo reći, da iza *d* nema *e* nego *i*. Treća riječ svršava s *i*, iza kojega na kraju nema više nikakva traga slovu.

Prema iznesenom opisu VI. redak možemo pročitati:

[*l*]acrim(a)e diorum potenti(s)

VII. redak.

Taj se redak čita bez poteškoće:

deae beneiudicanti

VIII. redak.

Osim prvog slova, koje je potpuno uništeno, ostala su slova sačuvana, te se može pročitati cijeli redak:

[C]alpurnia L(ucii) Pisonis Aug(uris) f(ilia)

IX. redak.

Početak je slova potpuno oštećen, te im se nije sačuvao nikakav trag. Možda se na početku retka nastavljala riječ *filia*. U nastavku retka sačuvali su se ostaci klesanja svih slova osim jednoga u sredini, te cijeli redak čitamo:

Gn(ei) Pisoni[s] neptis

X. redak.

Po sredini toga retka dva su, jedno od drugog rastavljena, slova *d*:

d(onum) d(edit)

Pregledno natpis čitamo:

B(ONIS) B(ENE) DOM(UM) ET MU[N](UMENTUM)
TRIUMP[HALE] TERRAE
M[A]RISQ(U)E DOMINATRICE(I)
CONSERV[A]TRICI
MEN(TIS) DIVI ME[NT]O[R]I(D)ARUM
[L]ACRIM(A)E DIORUM POTENTI(S)
DEAE BENEIUDICANTI
[C]ALPURNIA, L(UCII) PISONIS AUG(URIS) F(ILIA)
GN(EI) PISONI[S] NEPTIS
D(ONUM) D(EDIT)

Djelomično sličan natpis publicirao je Sticotti po Ivekovićevim bilješkama, koje mu je Iveković bio poslao⁹⁾. Završetak opisanog natpisa, t.j. njegova tri posljednja retka VIII., IX. i X. istog su sadržaja i iste visine slova, kao tri posljednja retka, t.j. V., VI. i VII. redak natpisa, koji je objelodanio Sticotti¹⁰⁾.

⁹⁾ Sticotti P., Pago, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940.

¹⁰⁾ Ibid. V. redak: Calpurnia, L(uci) Pisonis Aug(uris) filia), VI. redak: Gn(ei) Pisonis neptis, VII. redak: d(onum) d(edit).

Kad je Sticotti objelodanio 1940. spomenuti natpis, postojala je sumnja u vjerodostojnost Ivekovićevih podataka, koje je on bio dostavio Sticottinu. Hoffil-

Može se postaviti pitanje, da li se tu radi o jednom te istom natpisu, kojemu se bio zameo trag i sada ponovo našao. Spomenuto je u bilješci, kako je Iveković bio predao Sticottiju vjerodostojne podatke o lokalitetu i predmetu nalaza, te možemo uzeti, da je on dao točne podatke i o samom natpisu. Sudeći prema podacima, koje iznosi Sticotti, Iveković mu je bio poslao iscrpan opis, koji je bio potkrijepio papirnatim otiskom. Svakako bi trebalo usporediti Ivekovićev opis i otisak s novo nađenim natpisom, da bi se uklonila sumnja ili ojačala naša pretpostavka, u kojoj iznosimo, da se tu radi o dvjema zavjetnim arama s različitim sadržajem, a s istim završetkom.

Natpis iz Ivekovićevih bilježaka je jedinstvenog sadržaja, ali je nađen na dva kamena bloka, koji su dijelovi jedne cjeline — jedne are, koja je imala samo sedam pisanih redaka. Novo nađeni natpis je na jednom kamenom bloku potpuno cijele are s deset pisanih redaka. Obje se are ne podudaraju niti u dimenzijama. Usporedimo li pisane preostatke sadržaja, koji je na objema arama mnogo oštećen — od četiri retka izgubljenog natpisa i sedam prvih redaka novo nađenog natpisa — vidjet ćemo, da među njima po pisanim recima nema zajedničke sadržajnosti.

Na kraju prvoga retka po ostacima iz Ivekovićevih bilježaka Sticotti čita *insule*. Kod novo nađenog natpisa nema te riječi ni na kraju prvoga retka, a ne može se ni pretpostaviti na kraju bilo kojega retka.

Ime otoka, koje Sticotti pretpostavlja u drugom retku, u novo nađenom natpisu nema ga u drugom retku, jer se u tom retku dosta jasno čita *triump(h)le terrae*. Najvjerojatnije se ime otoka ili kraja (otočja) nalazi u petom retku novo nađenog natpisa, kako smo to već prije pretpostavili, i to u pluralnom obliku genitiva, nazivom sta-

ler je bio usmeno izjavio, da je radi važnosti natpisa bio obišao lokalitet nalaza are, koji je Iveković bio precizno lokalizirao na obali morskog na Caski, pod samom ranosrednjovjekovnom crkvicom sv. Ante, ali da natpisa nije našao.

Da je Iveković zaista poslao Sticottiju vjerodostojne podatke o nekad postojećem natpisu na Caski, dokazuje nam podudaranje u sadržaju izgubljene i novo nađene posvetne are. Osim toga Hoffiller je tražio natpis oko g. 1940, mnogo kasnije nego ga je bio zapazio Iveković, te je u tom dugom razdoblju mogao natpis propasti. Zaista je nestalo sve, što Iveković opisuje, osim žrtvene menze, koja s opisom i dimenzijama potpuno odgovara Ivekovićevim podacima. Ta je menza još danas do svoje polovine zakopana na istom mjestu u morskome žalu, oplakivana od morskih valova, Taj lokalitet, bogat ostacima rimske arhitekture, zapazio je već oko 1840. god Mtjat Sabljar koji je bio suradnik Narodnog muzeja u Zagrebu i radio s Kukuljevićem u Arhivu. Njegov pionirski rad je vrlo zaslužan za čuvanje starina u našim krajevima. U njegovu rukopisu Bag — Pag putne bilježnice, koja se čuva, kako je već spomenuto u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, crtežni je pregled Caske sa spomenutim lokalitetom već spomenute prije nađene are i sa skiciranim tlocrtom ostataka arheoloških objekata. Taj je lokalitet vidio i prof. Gjuro Szabo i spominje ga u svom rukopisu iz 1930. — *Otok i mjesto Pag*, diveći se slikovitom lokalitetu, gdje nas začaravaju ostaci rimske arhitekture. O fragmentima arhitekture, koji su se nalazili na tom mjestu, živa je uspomena još i danas na Caski. Palčići pričaju o kamenim blokovima, na kojima su bila ispisana slova. Slikar Ivan Palčić se sjeća, da ga je u djetinjstvu kraj kamenog natpisa na tom lokalitetu slikao don Luka Jelić.

Danas su tu neznatni ostaci fragmenata rimske arhitekture. Sve je propalo, što je bilo pokretno i izlomljeno za građevni materijal kuge Ivana Palčića pok. Jure, koja je građena g. 1939 u neposrednoj blizini poviše samog lokaliteta.

novnika otoka ili otočja, kako to upućuje mnogo oštećena te stoga problematična izvedenica od prethistorijskog naziva otoka Paga i njegove okolice Mentorides¹¹⁾ — *Me[nt]o[r]i](d)arum*. Kod Sticottija je poslije imena otoka u trećem retku riječ *conservatrici*, koja se u novo nađenom natpisu nalazi ispred naziva otoka.

Kad bismo počeli brojiti retke u novo nađenom natpisu od *IV. retka*, pretpostavivši, da Iveković nije na natpisu, koji je pronašao, zapazio prva tri retka, onda bi ime otoka, u *V. retku* novonađenog natpisa, odgovaralo drugom retku prije nađenog natpisa. Ta je pretpostavka neosnovana, jer se *conservatrici* trećeg retka prije nađenog natpisa nalazi u *IV. retku* novo nađenog natpisa, gdje dolazi prije imena otoka, a ne poslije njega kao u prije nađenom natpisu.

Bilo kakva kombinacija i sa *potenti(s)* četvrtog retka prije nađenog natpisa s istom riječi *VI. retka* novo nađenog natpisa daje nam rezultat, koji potkrepljuje mišljenje, da su oba natpisa u gornjem dijelu potpuno različita.

Mjesto nalaza jednog i drugog natpisa nije udaljeno više od 100 m, te bi se moglo pretpostaviti, da je prije nađeni kameni blok are pronađen ponovo na mjestu nedavnog nalaza, gdje je svojevremeno bio ukopan u zemlju. Iznesena je pretpostavka neprihvatljiva, jer nema svrhe, i teško je premještati teški kameni blok s morske obale gore na oranicu, koja je strmo za 2 m viša od morske obale, gdje bi kameni blok smetao pri obrađivanju zemlje, koja je sigurno oranica od vremena, kad je Iveković pokupio podatke prije nađene are. Naprotiv, kad bi ta prije nađena ara bila nađena na mjestu novo nađene are, dospjela bi od oranice na morsku obalu, kao što je dospio sav kameni materijal, koji je nađen pri nedavnom krčenju oranice. Da se nije upozorilo radnike, da se sačuva ara i smjesti na rub oranice, gdje ne smeta, i ona bi bila razlupana na dijelove radi lakšeg rukovanja i bačena na morsku obalu.

Novo nađeni natpis je sličan po sadržaju prije nađenom natpisu, no on se nalazi na drugoj posvetnoj ari. Obje je are dala izraditi Kalpurnija, kćerka Lucija Pisona i nećakinja Gneja Pisona Fruga. Obojica su bili rimski konzuli. Ona je bila rodom iz vrlo ugledne rimske patricijske obitelji, koja je mogla imati, kao što su imale i druge rimske patricijske obitelji u Liburniji i Istri, svoje imanje na Cissi, gdje je ona svakako živjela i, kako misli Sticotti, tamo se povukla iza 24. god. *pr. n. e.*, kad joj je poginuo otac zbog veleizdaje. To Sticotti pretpostavlja i za druge članove te obitelji, koji su se bili povukli u Istru, da se na svome imanju spase od strahota građanskog rata. Možda je Kalpurnija smrt očevu i stradavanje svoje obitelji izrazila tolikim klicanjem bogovima, koje se proteže kroz cijeli natpis novo nađene are, osobito u *VI. i VII. retku* — *lacrimae diorum potentis deae* — posvetivši geniju Mentoridana svakako aru, možda i hram, kojemu je darovala svoje imanje.

Nalaz dviju posvetnih ara odnosi se najvjerojatnije na dvije kultne građevine, koje, sudeći po mjestima nalaza ara, nisu bile mnogo udaljene

11) kao bilješka 2.

jedna od druge. Svakako su obje are nađene uz ostatke arhitekture, koja je kod prije nađene are gotovo potpuno uništena erozijom mora na morskoj obali. Dotle su ostaci arhitekture kod novo nađene are ostali neistraženi duboko pod zemljom. Treba spomenuti, da je novo nađena ara, iza kako je bila prestala služiti svojoj svrsi, dospjela u zid kao građevni materijal, jer su njena slova bila okrenuta prema zidu, koji potječe najvjerojatnije iz razdoblja kasne antike. Preostali ostaci arhitekture skupa sa žrtvenom arom, koja se još danas nalazi ukopana u morskom žalu na mjestu nalaza prije nađene are, mogli bi biti od neke sakralne građevine. Sudeći po letimičnom pregledu nalaza arhitekture na mjestu novo nađene are, ti bi ostaci arhitekture mogli biti od neke profane građevine, dok bi ostaci arhitekture, s kojima bismo trebali povezivati novo nađenu aru, bili ispod sloja zida, u kojemu je nađena ara, ili negdje u blizini.

Nalaz dviju posvetnih ara i u vezi s njima pretpostavljenih dviju sakralnih građevina upućuje nas, da je rimska Cissa bila početkom I. st. prije n. e. veliko naselje, što se razvilo oko rimskog castruma, koji je osim istočnog bedema¹²⁾ potpuno propao u more. Nalaz are je zanimljiv i toponomastički, jer nam pruža mogućnost, iako okrnjeno, a u mogućnosti nadopune, da uvjerljivije pretpostavimo prehistorijski naziv stanovnika otoka ili otočja *Mentorides*, u kojemu bi otok Pag svojom veličinom i dužinom uzduž obale mogao utvrditi, da se je tako zvao i u rimska vremena.

Poreč.

A. Šonje.

ZUSAMMENFASSUNG

A. Šonje: DIE AUFFINDUNG EINER RÖMISCHEN INSCRIFT IN CASKA BEI NOVALJA AUF DER INSEL PAG

Im Herbst des Jahres 1955 stießen Arbeiter in Caska auf eine römische „ara“ mit einer von Calpurnia, der Tochter des Konsuls Lucius Piso und Nichte des Konsuls Gnaeus Piso, gewidmeten Inschrift.

Um das Jahr 1904 fand Iveković eine „ara“ mit einer ähnlichen von Calpurnia stammenden Widmung.

Die 1955 gefundene Ara ist unversehrt erhalten, während die 1904 entdeckte in zwei Teile zerspalten ist. Inhaltlich stimmen beide Inschriften nicht völlig überein. Zweifelsohne handelt es sich hier um das Bestehen zweier verschiedener „arae“, die Calpurnia i. J. 24. v. u. Ä. nach ihrer Flucht herstellen ließ, nachdem ihr Vater infolge seiner republikanischen Wirksamkeit dahingeschieden war, wie dies Sticcotti annimmt.

Die beiden — eine unweit von der anderen aufgefundenen „arae“, weisen neben anderen zuverlässigen Überresten der römischen Kultur auf Caska darauf hin, daß das römische Cissa eine bedeutende Ansiedlung war. Die später aufgefundene Inschrift ist auch deshalb interessant, weil darauf mutmaßlich das Wort *Mentorides* vorkommt, der prähistorische Name von Pag.

¹²⁾ Ostaci istočnog bedema kastruma još se danas vide u Kutu na morskoj obali.